

Р. Л. СЕРДЕГА,

канд. філол. наук, доц., доцент кафедр українознавства та української мови
e-mail: ruslan.serdega@karazin.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7064-4547>
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
площа Свободи, 4, м. Харків, 61022

МИКОЛА СУМЦОВ І МОВА ФОЛЬКЛОРУ

Мета статті: проаналізувати праці Миколи Федоровича Сумцова про усну народну словесність, з'ясувати його внесок у дослідження мови фольклору та встановити значення його фольклористичних здобутків для подальшого становлення лінгвофольклористичної науки в Україні.

Методологія дослідження: застосовано загальнонаукові методи аналізу й синтезу, а також спеціально-історичні – хронологічний і порівняльно- історичний.

Наукова новизна. Уперше в українській науці напрацювання відомого харківського вченого-гуманітарія Миколи Федоровича Сумцова розглянуто крізь призму лінгвофольклористики. Визначається його роль у становленні цього наукового напрямку.

Висновки. М. Ф. Сумцов заклав у своїх працях підґрунтя для майбутніх мовознавчих студій у царині лінгвофольклористики. Фольклор українського народу він розглядає як явище самобутнє, оригінальне й неповторне, спираючись при цьому на широкий міжнародний контекст. В українській мові він вбачав «найкращу яву народного життя», «скарбницю народного духа». Задовго до виокремлення лінгвофольклористики в окрему галузь лінгвістичної науки, яка почалося формуватися в 70-х рр. ХХ століття, М. Ф. Сумцов окреслив пошукові завдання цієї галузі знання. При дослідженні творів усної народної словесності він закликає пильно придивлятися до їхньої мови, насамперед мови пісень, казок і приказок, і шукати в ній, тобто мові фольклору, найхарактерніші риси, в яких і криються глибинні джерела народної творчості як такої. Як дослідник фольклору і загалом як учений М. Ф. Сумцов вражає різноаспектністю своїх досліджень. Його наукові здобутки загалом і надбання в царині дослідження фольклору зокрема вражають своєю багатогранністю, глибинним розумінням досліджуваних проблем, міждисциплінарним підходом у їх вирішенні. Дослідник бере до уваги різномірний фольклорний матеріал – апокрифи, весільні пісні, думи, історичні пісні, казки, колискові, колядки, купальські пісні, легенди та інші прояви народної словесної творчості.

Ключові слова: М. Ф. Сумцов, мова фольклору, лінгвофольклористика, усна народна творчість, лінгвістика.

Як цитувати: Сердега Р. Л. Микола Сумцов і мова фольклору. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2024. Вип. 39. С. 100-104. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-11>

In cites: Serdeha R. L. (2024). Mykola Sumtsov and the language of folklore. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences, Issue 39, (100-104).* DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-11> (in Ukrainian)

Одним із найяскравіших представників Харківської філологічної школи є Микола Федорович Сумцов. Його наукова спадщина вражає багатогранністю дослідницьких пошуків. Він увійшов в історію науки як філолог, фольклорист, етнограф, музеєзнавець. Серед його здобутків можна назвати заснування першого в Україні Етнографічного музею, що представив духовну та матеріальну культуру Слобідського краю. М. Ф. Сумцов підготував рекомендації для збирання різних етнографічних відомостей про писанкарство, кобзарів і лірників, про життя й побут селян. Фактично він одним із перших у вітчизняній гуманітаристиці розробив професійні програми щодо організації етнографічних та фольклорних експедицій. Серед його заслуг і закладення фундаменту для комплексного вивчення культури Слобожанщини. Вражає й проблематика його наукових фольклористичних праць, спрямованих на дослідження різножанрових творів народної словесності. М. Ф. Сумцова цікавлять етнографічні особливості життя не тільки українського, а й інших слов'янських етносів і навіть окремих народів Європи. Він досліджує ритуальну організацію їх життєдіяльності, цікавиться міфосимволікою. Наукова спадщина М. Ф. Сумцова надзвичайно велика. М. П. Вовк зазначає, що загальна кількість праць цього науковця «перевищує 1500 найменувань» [1, с. 13].

З діяльністю М. Ф. Сумцова пов'язане становлення не тільки вітчизняної фольклористики, а й відносно нової галузі сучасного гуманітарного знання лінгвофольклористики. Термін «лінгвофольклористика» виникає в 70-х рр. XX ст., але задовго до цього й до виникнення відомої курської лінгвофольклористичної школи, яка почала активно досліджувати мову фольклору, харківський учений окреслив необхідність вивчення мови творів усної народної словесності: «Розбираючись в народній словесности, треба пильно придивлятися до мови пісень, казок і приказок і в самій мові шукать найбільше характерні їх риси, щоб цілком увійти в течію того старого життя, в котрім криються здебільша джерела народної творчости» [4, с. 2]. Досліджував й аналізував М. Ф. Сумцов різномірний фольклорний матеріал – апокрифи, весільні та купальські пісні, колядки, думи, казки й легенди, колискові, історичні пісні та інші прояви народної словесності.

Микола Сумцов звертав увагу на проблему тлумачення символів, наявних у мові фольклору, і пояснював їх із застосуванням порівняльно-історичного методу. Спеціальних теоретичних праць, безпосередньо присвячених фольклорним символам як поняттям чи явищам культури або мови у нього не було, але у своїх працях із застосуванням широкого матеріалу, переважно обрядового, він постійно звертається до проблеми тлумачення та інтерпретації тих або тих символів, зокрема в праці «О свадебныхъ обрядахъ, преимущественно русскихъ» (1881) при дослідженні весільної обрядовості М. Ф. Сумцов цікавився передусім символічним навантаженням ключових елементів цього обряду, проте науковий аналіз цієї обрядодії здійснював на широкому порівняльному тлі, залучаючи до нього відомості про весільний ритуал західних і південних слов'ян, давніх індусів, греків, римлян, германців та інших народів. Такий підхід і досі лишається актуальним для дослідження семантичної наповненості елементів культури певного народу. Науковці й сьогодні продовжують використовувати його, розглядаючи те або те явище в системі різних етнічних культур [2, с. 80].

У весільних символах М. Ф. Сумцов убачав виразні залишки солярного культу. Весільна каблучка, на його думку, символізує сонце, вінок виступає солярним символом дівочтва, стрілу вчений ототожнює з променем сонця. Свічка – це теж знак сонця, який проводить та зустрічає молоду. Загалом вогонь у весільній обрядодії виконує, на думку М. Ф. Сумцова, очисну та захисну функції, освячуючи молодих, він захищав їх від чаклунства, зурочення, перешкоджав дії заклинань. Символом сонця, на його думку, у весільних обрядах виступає також яблуко.

Одним із найперших учених звернув увагу на такі атрибути весілля, як батіг і ціпок, вважаючи їх теж солярними символами. Батіг, на думку М. Ф. Сумцова, символізує весняне проміння, що освітлює землю, робить її плодючою. Ціпок ототожнюється з ученим із променем сонця. Хоча стосовно цієї реалії він вагається і зазначає, що, можливо, ціпок, як і вильце, символізує дерево життя [6, с. 95]. Квітки дзвоників М. Ф. Сумцов розглядає як

весільний символ грому [6, с. 96]. Працюючи над дослідженням проблеми «символ і фольклор», залучає дослідник також матеріал колядок і щедрівок [5]. Він зауважує, що господар у зазначених фольклорних текстах уподібнюється місяцю, господиня – сонцю, а діти – зіркам.

Ключовою для М. Ф. Сумцова як представника міфологічної школи стає і проблема інтерпретації тих міфічних елементів, що наявні в мові фольклору. М. Ф. Сумцов на основі порівняльних студій намагався здійснити спробу власної реконструкції давніх уявлень, розтлумачити значення звичаїв, обрядів, і хоча вчений немає окремих теоретичних розробок стосовно сутності міфу, як і символу, але він постійно, ще зі студентських років, заглиблюється в обрядовий матеріал, народні вірування, яким приділяє постійно увагу протягом усієї своєї творчої діяльності. Наприклад, у виданих у 1889 році «Етнографічних замітках» вміщено розвідку про місце й роль сон-трави в піснях та повір'ях, розглядається докладно символіка цієї рослини. У вищезгаданих замітках розглянуто також символіку волошок, розмарину. Тут же М. Ф. Сумцов докладно аналізує народні уявлення про червоний колір. Для з'ясування символіки цього кольору він підключає дані діалектів, історії мови, фольклорний матеріал, зазначаючи, що цей колір набуває ще значення «гарний», красивий». На підтвердження цього наводить переконливий приклад, уживаний у народних піснях, «дѣвицы красная» [3, с. 19]. Аналіз символіки цього кольору також здійснює із залученням даних інших мов (чеської, китайської, киргизької, фінської) та приходиться до висновку, що в багатьох народів цей колір асоціюється з красою. Крім того, зазначає, що в українській народній поезії означення «красний» (червоний) узгоджується з назвами небесних світил, короваем, використовується для опису-характеристики дівчини, парубка. На думку М. Ф. Сумцова, символічні значення червоного кольору зумовлюються його співвіднесенням із вогнем. Саме тому вони автоматично переносяться на ті, рослини, що мають яскраво-червоне забарвлення, передусім горобину та калину. Спостереження М. Ф. Сумцова про полісемантичність символіки червоного кольору є актуальними, такими, що можуть стати в пригоді для сучасної лінгфольклористики. Загалом учений видав цілу низку розвідок, які стосуються повір'їв, пов'язаних із тваринами, предметами побуту, та особливостей функціонування цих реалій у складі усної народної словесності. Серед них «Тур в народній словесності» (1897), «Сир у повір'ях і обрядах» (1890), «Заєць у народній словесності» (1891), «Миша в народній словесності» (1891), «Жаба і «лягушка» в народних повір'ях і казках» (1897).

Заглиблюючись у найдавніші пласти народної культури, учений відшукував язичницьке коріння, наприклад, залишки сонцепоклонництва в хліборобських традиціях українців [7]. При вивченні народних обрядів і пісень М. Ф. Сумцов завжди залучає історичні дані, наприклад, у праці «Хліб в обрядах і піснях» з'ясовує, які хлібні рослини вирощувалися в давнину, за часів Київської Русі, але разом із тим він не обминає мовний матеріал. З'ясовує походження слів, ужитих у мові фольклору. Назву такої злакової рослини, як жито, виводить зокрема від слова «жити», наголошуючи на його слов'янському походженні. До слів праслов'янського походження зараховує й такі лексеми, тісно пов'язані з сільським побутом і хліборобською працею, як *дріжджі*, *квас*, *калач*, *каша*, *кисіль*, *коровай*, *леміш*, *орання*, *пиріг*, *плуг*, *рало*, *ратай*, *тісто*, *толокно*, *хліб* й ін.

Цікавився М. Ф. Сумцов і прислів'ями українського народу, для дослідження яких пропонував залучити археологічний метод, тобто такий, що базується на історико-порівняльному підході, який дозволяє здійснювати реконструкцію давніх як історичних, так і суто мовних явищ. Особливу увагу, на його думку, треба приділяти іменам. Ті імена, що називають у прислів'ях відомих діячів, прямо вказують на певну історичну добу, на час виникнення таких мовних утворень. Це переважно Імена Антіна Головатого, Яреми Вишневецького, Миколи Потоцького, цариці Катерини II та інші. Складніше встановлювати, на думку М. Ф. Сумцова, походження прислів'їв, що мають загальний характер, але навіть вони, як слушно зауважує дослідник, можуть мати у своїй структурі таку лексему, яка стане ключовою для з'ясування виникнення того чи того прислів'я. М. Ф. Сумцов наголошує на

важливості порівнянь і зіставлень українських народних прислів'їв із подібними утвореннями у фольклорі інших народів. Такий підхід закладає фундамент для порівняльного й кроскультурного напрямів сучасної лінгвофольклористики.

Приділяв увагу М. Ф. Сумцов і дослідженню анекдотів. У роботі «Дослідження в галузі анекдотичної літератури» (1898) дослідник слушно зауважив, що тексти цього жанру можуть ставати основою для більших за розміром творів. За нашими спостереженнями, наприклад, анекдоти, можуть слугувати канвою для соціально-побутових казок. Слушним для міркувань про місце й роль власних імен у мові фольклору є спостереження М. Ф. Сумцова стосовно особового імені людини. Він помітив, що людське ім'я може втрачати функцію індивідуалізації і набувати в такому випадку узагальнювальних рис, зокрема символізувати певну людську ваду. На цю думку його наштовхнув той факт, що в анекдотах про нерозумних людей дурників часто позначають антропонімом *Іван*.

Становленню й розвитку лінгвофольклористичних ідей в Україні сприяла й праця М. Ф. Сумцова «Малюнки з життя українського народного слова» (1910). Метою цієї праці слугує, як зазначає сам автор, є народна словесність [4, с. 154]. У вступі М. Ф. Сумцов пише про сучасні завдання історії української народної словесності, далі про зародження українського народу, головні етапи становлення та розвитку української мови, подає інформацію про співців і байкарів, діячів українського фольклору, аналізує зразки давньої української народної творчості, відзначає важливість українських народних пісень та намагається простежити їх вплив на мову письменників.

Отже, М. Ф. Сумцов зробив чималий внесок у дослідження проблем фольклор і символ, міф і фольклор. До найважливіших здобутків його діяльності належить те, що він розглядав українську словесну народну творчість у зіставленні з іншими народами, із залученням широкого міжнародного контексту, який дав змогу вченому підкреслити самотність, неповторність та оригінальність української національної культури. Своїми працями разом із своїм учителем О. О. Потебнею М. Ф. Сумцов закладає фундамент для появи й розвитку того нового напрямку, що в 70-х рр. ХХ ст. отримав назву «лінгвофольклористика».

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Вовк М. П. Вивчення фольклористичної спадщини викладачів класичних університетів України (XIX-XX ст.). Київ: Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, 2014. 70 с.
2. Мандебура О. Микола Сумцов і проблеми соціокультурної ідентичності: монографія. Київ: ППІЕНД, 2011. 276 с.
3. Сумцов Н. Ф. Этнографическія замѣтки (Изъ «Этнографическаго Обозрѣнія», кн. III). Москва: Русская типо-литографія, 1889. 23 с.
4. Сумцов Н. Малюнки з життя українського народного слова. Харків: Печатне Діло, 1910. 144 с.
5. Сумцов Н. Ф. Научное изучение колядок и щедривок. *Киевская старина*. 1886. Т. XIV. № 2. С. 337–266.
6. Сумцов Н. Ф. О свадебныхъ обрядахъ, преимущественно русскихъ. Харьковъ: Типографія П. В. Попова, 1881. 209 с.
7. Сумцов Н. Ф. Хлѣбъ въ обрядахъ и пѣсняхъ. Харьковъ: Типографія М. Зильберга, 1885. 137 с.

R. L. SERDEHA, Ph.D (Philology), associate professor,
Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies and Ukrainian Language
e-mail: ruslan.serdega@karazin.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7064-4547>
V. N. Karazin Kharkiv National University,
4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

MYKOLA SUMTSOV AND THE LANGUAGE OF FOLKLORE

The purpose of the article: is to analyse the works of Mykola Fedorovych Sumtsov on oral folklore, to find out his contribution to the study of the language of folklore and to establish the significance of his folklore achievements for the further development of linguistic and folklore science in Ukraine.

Research methodology: general scientific methods of analysis and synthesis, as well as special historical methods-chronological and comparative historical-were used.

Scientific novelty. For the first time in Ukrainian science, the works of the famous Kharkiv humanitarian scientist Mykola Fedorovych Sumtsov examined through the prism of linguofolklore. His role in the formation of this scientific field is determined.

Conclusions. In his works, M. F. Sumtsov laid the groundwork for future linguistic studies in the field of linguofolklore. He sees the folklore of the Ukrainian people as an original, original and unique phenomenon, based on a broad international context. He saw in the Ukrainian language «the best manifestation of national life», «the treasury of the national spirit». Long before the separation of lingo-folklore studies into a separate branch of linguistic science, which began to take shape in the 70s of the twentieth century, M. F. Sumtsov outlined the search tasks of this field of knowledge. When studying works of oral folk literature, he calls for a close look at their language, especially the language of songs, fairy tales, and proverbs, and to look for the most characteristic features in it, that is, the language of folklore, which hide the deep sources of folk art as such. As a researcher of folklore and as a scholar in general, M. F. Sumtsov impresses with the diversity of his research. His scientific achievements in general and those in the field of folklore studies in particular are striking in their versatility, deep understanding of the problems under study, and interdisciplinary approach to their solution. The researcher takes into account heterogeneous folklore material: apocrypha, wedding songs, dumas, historical songs, fairy tales, lullabies, carols, shchedrivkas, Kupala songs, legends, and other manifestations of folk verbal creativity.

Key words: *M. F. Sumtsov, language of folklore, lingo-folklore studies, oral folklore, linguistics.*

References.

1. Vovk M. P. (2014). The Study of Folklore Heritage of Teachers of Classical Universities of Ukraine (XIX-XX centuries)]. Kyiv: Institute of Pedagogical Education and Adult Education of the NAPS of Ukraine. (in Ukrainian)
2. Mandebura O. (2011). Mykola Sumtsov and the Problems of Socio-Cultural Identity: a monograph. Kyiv: IPIEND. (in Ukrainian)
3. Sumtsov N. F. (1889). Ethnographic Notes (from «Ethnographic Review», book III). Moskov: Russian typo-lithography. (in Russian)
4. Sumtsov N. (1910). Pictures from the life of the Ukrainian folk word. Kharkiv: Printed business. (in Ukrainian)
5. Sumtsov N. F. (1886). Scientific study of carols and schedrivkas. *Kyiv antiquity*. Volume XIV. Issue 2. P. 337–266. (in Ukrainian)
6. Sumtsov N. F. (1881). About wedding ceremonies, predominantly Russian. Kharkiv: Typography P. IN. Popova. (in Ukrainian)
7. Sumtsov N. F. (1885). Bread in rituals and songs. Kharkiv: Typography M. Silberg. (in Ukrainian)

Текст надійшов до редакції 04.10.2024. / The text was received by the editors 04.10.2024.

Текст затверджено до друку 03.11.2024. / The text is recommended for printing 03.11.2024.